

אחדותה ההיסטורית של הלשון העברית ומחקר לשון חכמים*

דברי מבוא

1. בהרצאתו המקפת והמעמיקה, "האחדות ההיסטורית של הלשון העברית וחלוקתה לתקופות — כיצד?"¹, פרופ' זאב בן-חיים מעלה כמה וכמה מסקנות; העיקרית שבהן היא הקביעה שהלשון העברית הכתובה לדורותיה היא אחת. אחדות זו

* הדברים נשמרו כניסוחם בהרצאה להוציא השמטות קלות ובתוספת הערות להשלמה ולהרחבה.

1. אלה הקיצורים המשמשים כאן לעתים קרובות:

אפשטיין, תנאים = י"נ אפשטיין, מבואות לספרות התנאים: ירושלים תשי"ז.
בן-חיים האחדות = ז' בן-חיים, האחדות ההיסטורית של הלשון העברית וחלוקתה לתקופות-כיצד, בקונגרס העולמי השמיני למדעי היהדות, ירושלים קיץ תשמ"א (ראה לעיל עמודים 3–25 וכן "תשובה על ההשגות" לעיל עמ' 45–53).

בן-חיים, עואנ"ש = ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, כרכים א-ה ירושלים תשי"ז-תשל"ז.

ברגשטרסר = ג' ברגשטרסר, דקדוק הלשון העברית, תרגם מ' בן אשר, מהדורה שנייה מתוקנת בידי י' בלאו, ירושלים תשמ"ב.

בראשר איטליה = מ' בראשר, פרקים במסורת לשון חכמים של יהודי איטליה, עדה ולשון ו', ירושלים תש"ם.

בראשר, הטיפוסים השונים = מ' בראשר, הטיפוסים השונים של לשון המשנה, תרביץ נג (תשמ"ד) עמ' 187–220.

בראשר, 'צורות נדירות = מ' בר אשר, צורות נדירות בלשון התנאים, לשוננו מא (תשל"ז) עמ' 88–95, קובץ ב' עמ' 128–135.

ד"ר, = משנה דפוס ראשון, נאפולי רנ"ב (מהדורת צילום) ירושלים תש"ל.

הנמן, = ג' הנמן, תורת הצורות של לשון המשנה על-פי מסורת כתב-יד פרמה (דה-רוסי 138), תל-אביב תש"ם.

ילון מבוא, = ח' ילון, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד.

לו = משנה הוצאת ו"ה לו, מתניתא דבני מערבא על-פי כ"י קמברידג' 1, 470, דמברגי 1883.

מתקיימת בזכות האחדות בתורת הצורות; ובלשונו של בן־חיים: "המורפולוגיה, שנתעצבה מאז ומקדם, ובה במיוחד המורפולוגיה של הפעל, לה החלק המכריע בקיום אחדותה של העברית לאורך כל דורותיה" (בן־חיים האחדות עמ' 20–21). שתי מסקנות חשובות נוספות מעלה בן־חיים בקשר לתולדותיה של העברית: (א) אם יש לחלק את תולדותיה חלוקה "שצורך בה בעיקר לארגון ההוראה האקדמית של העברית ולארגון מחקרה" (שם עמ' 21 ראשית סעיף ו'), בן־חיים מציע בוחן בלשני מובהק; "זיקת הלשון הכתובה ללשון דיבורו של הכותב" (שם סוף עמ' 22), לאור בוחן זה הוא מעמיד ארבע תקופות בתולדות הלשון העברית (שם עמ' 23–24). (ב) בחלוקה לתקופות הקביעה החשובה (והמפתיעה?) ביותר היא קביעתו של בן־חיים הרואה בלשון חכמים ובלשון המקרא חטיבה אחת.

2. קראתי וחזרתי וקראתי את בירונו של בן־חיים ומצאתי שבעיקרי הדברים מקובלות עליי מסקנות היסוד הנוכרות, בפרט כשמדובר בלשון הכתובה, אם כי יש להשיג עליו בכמה עניינים. ועוד אפרט דבריי, לאחר שאדרש למובאה נוספת מדבריו. בדברו על חטיבותיה השונות של הלשון, כדי לא לומר לפחות בשלב זה תקופותיה השונות של הלשון, בן־חיים מרבה בהבהרות באשר ללשון התנאים וזיקתה ללשון המקרא. יפים לכאן דבריו ב'תשובה על ההשגות'; וכך הוא אומר שם:

מישור = מ' מישור, מערכת הזמנים בלשון התנאים; עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ג.

סגל = מ"צ סגל, דקדוק לשון המשנה, ירושלים תרצ"ו.

פא = משנה כ"י פרמה דה־רוסי 138, מהדורת צילום, ירושלים תש"ל.

פס = משנה כ"י פאריס 328–329, בספריה הלאומית בפאריס, מהדורת צילום, ירושלים תשל"א.

ק = משנה כ"י קאופמן A50 בספריה הלאומית בבודפשט, מהדורת צילום, ירושלים תשכ"ח.

קובץ א, = מ' ברי־אשר (עורך). קובץ מאמרים בלשון חכמים, חלק א' ירושלים תשל"ב², תשל"ז.

קובץ ב = כנ"ל, חלק ב' ירושלים תש"ם.

קוטשר, מגי"ש = י' קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה ממגילות ים המלח, ירושלים תשי"ט.

קוטשר, מחקרים = י' קוטשר, מחקרים בעברית ובארמית, ירושלים תשל"ז.

קוטשר, ערכי = י' קוטשר, ערכי המילון החדש לספרות חז"ל, רמת גן, תשל"ב.

מי שיסיק מאופן החלוקה המוצעת לתקופות, כי אין טעם להתייחד בתחום הלשון הגדור בספרות התנאים — יטעה בדבריו. לא באתי לגרוע מלשון התנאים אלא להוסיף על לשון המקרא. דעתי היא שבגדר כל תקופה — כל שכן ארוכת ימים כתקופה הראשונה² — מצווים אנו לתחום לעצמנו מעגלים מעגלים מצד אופי המקורות ובמקום שאפשר מצד פרקי זמן מצומצמים ביותר, כדי שנוכל ליתן את דעתנו על התנאים המיוחדים שהתעצמה הלשון בהם (שם עמוד 53). והוא ממשיך ואומר:

בדקדוק: אין הבדלים חותכים בין שני אלה (כלומר בין לשון המקרא ובין לשון התנאים³) לא במכלול הצורות ולא בתחביר. המעט שנתחדש במאוחר עקרונו, ויותר מכך גרעינו, כבר גלוי במוקדם. במילון: הכללת "לשון חכמים" בגדר "לשון המקרא" תועיל להצגת המשמעות של ערך מילוני הן מצד דיוק הגדרתו ואופן שימושיו, והן מצד הבלטת מהימנותו לעומת שיטפון של תיקונים והצעות פירוש שהחיבורים הלקסיקוגרפיים ללשון המקרא משופעים בהם וכו' (שם בסוף עמ' 53).

3. הדברים שבן-חיים אומר על אחדותה של הלשון העברית ועל חלוקתה לתקופות ודבריו המיוחדים על לשון חז"ל (או בפרט על לשון התנאים) — עם שאני מסכים, כאמור, עם עיקריהם — מחייבים בירור מחודש לאור כמה וכמה שאלות יסוד העולות ממחקר לשון חז"ל. בדבריו כאן אתרכז בהעמדה של שלוש סוגיות יסוד ובשאלות המתחייבות מהן.

א. כלום דקדוק לשון המקרא ודקדוק לשון חכמים — אחד הוא?

4. כיצד נקבעת האחדות ההיסטורית של הלשון? ושאלה נוספת האחווה בשאלה זו: האמנם דקדוק לשון המקרא ודקדוק לשון חז"ל אחד הוא? בן-חיים שבחן היטב את שיִשְׁנו בדקדוק לשון התנאים קבע שבעיקרי הדברים כל שיִשְׁנו כאן כבר קדם ונתפרש, או לפחות נרמו, בלשון המקרא. לדידו, המורפולוגיה בעיקריה

2. דהיינו התקופה הראשונה בתולדות העברית, "הנמשכת למן ראשית ספרות המקרא ועד גמר ספרות התנאים" (בן-חיים האחדות עמ' 24).
3. המובא בסוגריים הוא השלמה שלי (מב"א).

ובפרטיה אחת היא בשתי החטיבות הספרותיות הללו, בספרות המקרא ובספרות חז"ל; ולפיכך משתמעת מכאן אחדות דקדוקית של שתי חטיבות הלשון.

5. לא נוכל לברר את סוגיית האחדות בדקדוק של שתי החטיבות לפני שניתן דעתנו לשלושה מרכיבים, או ליתר דיוק לשלוש בחינות של החומר הדקדוקי של לשון התנאים בזיקתו לחומר הדקדוקי במקרא: (א) המרכיב המשותף ללשון התנאים וללשון המקרא, (ב) תבניות דקדוק המקרא שאין להן המשך בלשון התנאים, (ג) היסוד החדש בלשון התנאים.

6. נבוא עתה לפירוט הדברים: (א) הענין הראשון אינו טעון הבהרה; רבים רבים הם היסודות המשותפים לשתי החטיבות, אם כי יחסי תפוצתם של רבים מהם שונים זה מזה בשתי חטיבות הלשון. ועוד נידרש לענין זה.

7. (ב) תבניות דקדוק המקרא שאין להן המשך בלשון התנאים. נזכיר כאן כמה מן הדברים הידועים יותר וכמה מן הדברים הידועים פחות. הזמנים הקרויים הזמנים הפוכים, שהם עצם מעצמיה של לשון המקרא⁴ חלק אין להם בלשון התנאים.⁵ צורות העתיד המקוצר והעתיד המאורך — בין שתפקידיהם במקרא מוגדרים ובין שאינם מוגדרים וברורים דיים — נעלמו מלשון התנאים.⁶ הצורות חתומות הנו"ן בזמן יפעל ('העתיד'): תפעלין, תפעלון, יפעלון המצויות בעברית המקרא במידה הגונה^{6א} והן צורות הנורמה בארמית בתקופת

4. ההבחנות שיש בשימוש הזמנים הפוכים בין החטיבות הספרותיות השונות בתוך המקרא וברבדים שלו, אין להן נפקות לענייננו כאן.

5. ידועות לנו צורות אחדות בלשון התפילה (ר' סגל עמ' 124) ומן הסיפור על ינאי המלך שהובא בבבלי קידושין ס"ו ע"א: ויאמר, ויבוקש, ויבדלו, ותוצץ, ויהרגו. אך חריגותו של סיפור זה ידועה ומפורסמת. במשנה, בתוספתא ובמדרשי ההלכה לא מצאנו זכר מן הזמנים הפוכים (ראה סגל עמ' 11 ו-124, הנמן עמ' 31). [ור' מישור עמ' 74]

6. רק פה ופה מזדמנות מספר צורות של העתיד המקוצר בעיקר במשניות המגלות זיקה ללשון המקרא (כגון במשנת אבות, בקטעי תפילה ובמדרש ההלכה). בגוף שלישי ידועה למעשה רק הצורה יהי כגון יהי ביתך בית ועד לחכמים (אבות א, ד), יהי רצון (ברכות ט, ד ועוד). בפעלים אחרים מזדמנות דוגמות ספורות בגוף שני בציווי שלילי בלבד, כגון "אל תעש עצמן כעורכי הדיינין" (אבות א, ד). איש לא יכחיש ששימוש זה שולי הוא בלשון התנאים (ראה הנמן עמ' 31-32, 371, 381-382 וראה להלן סעיפים 23-30).

6א. ברגשטרסר, עמ' 336 קובע שיש במקרא כ־300 צורות עתיד ב־ן.

התנאים⁷ (ובתקופות אחרות⁸) כמעט שזכר אין להן בלשון התנאים.⁹ הצורה בעלת התנועה המפרידה בגזרות ע"ו, כגון העידותי¹⁰, שהיא קו מובהק בתצורת גזרה זו במקרא נוסח טבריה,¹¹ אין לה עקבות בלשון התנאים.¹² צורות הנסותרות

7. כבר בארמית המקרא הקודמת בהרבה ללשון התנאים מתנדרות הצורות חסרות הנו"ן (מעין יא־ב־ו ירמ' י, יא). בארמית של תרגום אונקלוס ותרגום יונתן הקרובה קורבת זמן (ומקום) ללשון התנאים אין משמשות אלא הצורות תפעלון, תפעלון, יפעלון (ר' G. Dalman, Grammatik des judisch-palästinischen Aramäisch, Leipzig 1905 עמ' 265-266).
8. גם בארמית המאוחרת משמשות בגופי הנוכחת, הנוכחים והנסתרים הצורות בנו"ן בלבד. זהו המצב למשל בניבי הארמית של א"י: בגלילית (ר' דאלמן במקומות הנרמזים לעיל בהערה 7) בשומרנית (כשהלשון היתה עוד חיה נמצאו בה רק צורות בנו"ן סופית. ר' בן־חיים עואנ"ש כרך ג ספר ב' עמ' 11 ועמ' 14) ובסורית של א"י (ר' F. Schulthess, Grammatik des christlich-palästinischen Aramäisch, Tübingen 1924 עמ' 63 וכן מ' בראש, מחקרים בסורית של ארץ־ישראל, מקורותיה, מסורותיה ופרקים נבחרים בדקדוקה, ירושלים תשל"ז עמ' 429).
9. במשנה כולה ידועות לי שתי דוגמות בלבד והעדויות עליהן באות ממספר קטן של כתיב־יד: (א) אימתי שתעשון ככה (סוטה ט, ו). הגרסה שתעשון ידועה לי מכ"י ק ומקטע גניזה באוסף אנטונין (ר' א"י כ"ץ, גנזי משנה, ירושלים תשל"ל, עמ' ע"ה). כ"י פא, הוצאת לו, כ"י פס וד"ר גורסים שתעשו. (ב) כשתדעון לי עדות (שבועות ד, י) כן גורסים פא (ר' הנמן עמ' 35) והוצאת לו בלבד. ק, פס וד"ר גורסים כשתדעו. הדוגמה במסכת פאה (ב, ב): וכל ההרים אשר במעדר יעדרון משובצת בתוך מטבע שנשאל כולו מן המקרא (ישע' ז, כה, ר' הנמן שם). [ור' לאחרונה מישור, עמ' 93-94].
10. בנוסח המסורה של המקרא צורה זו, שהיא הצעירה יותר (שנתחדשה כנראה ע"פ הכפולים, כפי שהדגיש בן־חיים עואנ"ש ה' עמ' 110-111) משמשת ליד הצורה הרגילה העך־תי ואחיותיה.
11. בעברית נוסח־שומרון קיימות, למעשה, רק הצורה העדתי ואחיותיה ללא התנועה המפרידה, זולתי חריג אחד (ר' בן־חיים במקום הנוכח בהערה הקודמת): והשיבות (דב' ד, לג). כלומר מסורת שומרון "משמרת את הדרך הקדמונה" (בן־חיים) בדומה ללשון חז"ל; ור' להלן סעיפים 14-22.
12. במשנה מצאנו הבאת/הבאת (ה) ארבע פעמים (זהו הממצא בכ"י פא, ר' הנמן עמ' 290 — ובכ"י ק) וכן בתוספתא; מצאנו שם: השבת (כ"י וינה) / השבתה (כ"י ארפורט, נדרים י, ה דווקא הרפוס גורס השבותה); הבאתה (ב"ב ב, טו ועוד); המכתי (שם נויר ד, ז). וכן מצאנו לא מעט פעמים במדרשי ההלכה, כגון השבתה (ספרי במדבר פסקה קמ"ח) הבאתי (ספרי דברים פס' לב) ועוד ועוד. דוגמה אחת בלבד במשנה מופיעה בתנועה מפרידה — העידותה לנו (יבמ' ז, ד) כן גורסים כ"י ק, פא והוצאת לו (ר' סגל עמ' 146 והנמן עמ' 290). "אך כנראה היא חיקוי מכוון למקרא ואינה מלמדת על ל"ח" (הנמן שם). אגב האורח נעיר שכ"י פס וכן ד"ר והספרים הנרפסים גורסים העך־ת כטיפוס הרווח. (בדבריי נתעלמתי מצורות בתנועה מפרידה

בזמן יפעל (ה'עתיד') בנוסח המסורה של המקרא לכל אורכו ארבע הן: תפעלנה, והיא הצורה הרווחת עד אחרון ספרי המקרא¹³, ולידה זעיר שם זעיר שם משמשות יפעלנה¹⁴, תפעלו¹⁵, יפעלו. הצורה האחרונה מזומנת במקרא רק פה ופה ובעיקר בספרים שאין ספק באשר לנטייתם להעלות קווים מלשון הדיבור של תקופת הבית השני.¹⁶ בלשון חכמים אין זכר לא לתפעלנה ולא לשתי הצורות האחרות; כולן מפנות את מקומן ליפעלו.¹⁷ אף העלמותו המוחלטת (או כמעט מוחלטת) של בנין פֶּעַל מלשון התנאים ראוי לה שתיזכר כאן, בדקדוק המקרא משמשות מאות צורות של בנין פֶּעַל בזמנים פֶּעַל ('עבר'), יפֶּעַל (עתיד).¹⁸ בלשון חכמים נעלם בנין זה¹⁹ ממערכת בניני הפועל,²⁰ וכמעט כל צורה בעבר ובעתיד שנודמנה במשניות או בחיבורים תנאיים אחרים מתפרשת בדרך אַחַר או שהיא מעשה תיקון של מעתיקים או של נקדנים, שהחזירו את עטרת המקרא

- בגזרת הכפולים, שכן במשנה כולה, למשל, אין לנו אלא דוגמה אחת בלבד בגופים הראשונים והשניים (ר' הנמן עמ' 322) הלא היא הירעתי (קידושין ד, יד, כן הוא ביק' ופא) ובכתיב חסר הרעתי (כן גורס כ"י פס); הגרסה הריעותי, שסגל (עמ' 146) מזכיר, מצויה רק בספרים הנדפסים.
13. אפילו בספר מאוחר כמגילת אסתר, משמשת צורה זו פעמיים: תאמרנה (א, יח), ותבואינה (כתיב) / ותבואנה (קרי, ד, ד) על יד פעם אחת: "וכל הנשים יתנו יקר לבעליהן" (א, כ).
14. ידועות הצורות ויחמנה (בראשית ל, לח), וישרנה (שמי"א ו, יב) יעמדנה (דניאל ח, כב).
15. כגון "ואלמנותיך עלי תבטחו" (ירמיה מט, יא).
16. השווה הדוגמה האחרונה לעיל בהערה 13 ודוגמות נוספות אצל סגל (עמ' 123); רבות מהן בשיר השירים (ור' גם הנמן עמ' 35).
17. ר' סגל והנמן במקומות הנרמזים בהערה 16 לעיל.
18. ר' פרטי הדברים בספרו החשוב (והנשכח) של גרשון גינסברג, תבנית הלשון, וינה תרצ"ו. צורות העבר נזכרות בעמ' 112-143 (בחלקן מבחינה דיאכרונית אפשר שתתפרשנה צורות סביל פנימי של בנין קל שנזדהה עם פֶּעַל, כידוע לכל מי שמצוי בדקדוק המקרא, אך מבחינה סינכרונית תבנית המורפולוגית אחת היא — תבנית בנין פֶּעַל) וצורות העתיד בעמ' 187-215. מניויות שם יותר מ־210 דוגמות. בחלק קטן של הדוגמות יש צורות אחדות המופיעות שם פעמים אחדות, אך אין לשכוח שנמנות שם רק התבניות ולא מספר היקריותיהן שהוא גדול יותר.
19. ר' סגל עמ' 116-117, ילון מבוא עמ' 136 ואילך והנמן עמ' 29, 189, 196-197.
20. הבינוני הממשיך מתקיים (ר' סגל במקום הנרמז בהע' הקודמת) הוא ענין לעצמו. והדברים ידועים.

ליושנה.²¹ וכך יכול אני להמשיך ולמנות קטגוריות נוספות לא מעטות ואין צריך לומר פרטים רבים של דרכי התצורה המקראית שמקומם נפקד מלשון התנאים.

8. (ג) היסוד החדש בלשון התנאים שאינו מצוי במקרא. אמת, בקשת האחדות, או שמא שאיפתם של מעתיקים בדורות קדמונים לטשטוש קווי הייחוד של לשון התנאים,²² גרמה לצמצום ההבדלים בין לשון המקרא ללשון התנאים, ואין אני מתכוון להבדלים חיצוניים, כגון הבדלים בדרכי הכתיב. זאת לדעת, כל עיקרו של מחקר לשון חז"ל בשלושת הדורות האחרונים, הוא חישוף קוויה המיוחדים שנתעוותו או עוותו בידי מעתיקים ומדקדקים.²³ ואכן בתחום התצורה מתגלים הבדלים לא מעטים בין המקרא ללשון התנאים, ביניהם הבדלים ידועים יותר והבדלים ידועים פחות. כגון עלייתו של משקל חדש: פוּעֵלְן/פְּעֵלְן כשם הפועל,²⁴ כגון גוּזְלָן (גִּזְלָן), רוּזְקָן (רִצְקָן), בוּטְלָן (בְּטְלָן), קוּפְדָן (קִפְדָן) וכיו"ב. אף אם נחלקו המסורות בקריאת תנועתו הראשונה, הרי גם אחת מהן לא הפקיעתו מן המשניות שבכתבי היד ובדפוסים.²⁵ אף צורת הבינוני נְתַפְעֵל (במקום מְתַפְעֵל) חידוש גמור היא בלשון חז"ל; כגון נְתַמְלָא, נְתַפְזָרַת, נְתַנְדְבִין, נִיטְמִין ואחיותיהן

21. ר' ילון במקום הנרמז בהע' 19 ור' הנמן עמ' 196-197 ור' בראשר לשוננו מג (תשל"ט) עמ' 186-190 וכן 'עיונים ראשונים בלשון חכמים המשתקפת בכתב יד רומי 32 לספרי במדבר', תעודה ג' תשמ"ג, עמ' 150 סעיפים 27-28, וכן 'על משוגות הניקוד בכתב יד קאופמן של המשנה', מסורות א' תשמ"ד, עמ' 3-5 סעיפים 5-9.

22. ר' להלן הערה 98.

23. כבר במשנה המקורית ניכרת השפעתה של לשון המקרא (ויעוין במאמרו החשוב של ג הנמן ז"ל, שאילות מקראיות במשנה, קובץ ב' עמ' 6-7) אך מה שנעשה במשנה המקורית טפין טפין, לצורך הזמן, המקום והנושא, נתרחב בידי מתקנים בדורות מאוחרים; אך גם בענין זה בדין שלא נפליג יתר על המידה (ויעוין: בראשר, הטיפוסים השונים).

24. ר' סגל עמ' 83; בן-ציון גרוס, משקלים בעלי טופית יון הכוללים שמות ממוצא שמי בלבד ומשמעויותיהם במקרא ובל"ח, עבודת דוקטור האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"א, עמ' 52 ואילך, 245-251.

25. ר' גרוס במקום הנרמז בהערה הקודמת, בראשר, הטיפוסים השונים בסעיפים 34-35.

העולות מכתבי יד שונים של ספרות התנאים.²⁶ ומי יודע כמה דוגמות ממנה נעלמו או הועלמו בשל זרותה של הצורה לדקדוק המקרא? גם בנין נְתַפְעַל חידוש הוא, שנתחדש בלשון התנאים,²⁷ אם כי תפוצתו בה היתה מצומצמת ביותר.²⁸ וכמו כן צורות פְּעוּל המשמשות בינוני פועלי של בנין קל,²⁹ אף אם נטען שחלק מהן צורות שמניות הן או צורות בינוני פְּעוּל הן,³⁰ לא נוכל להפקיע את כולן כליל מדקדוק הפועל בלשון התנאים.^{30א} ועוד דוגמה בולטת, צורות ל"י שלשיות בגופי הנסתר בכינויים, הן מגופי דקדוקה של לשון התנאים ואינם מצויים, למעשה, בלשון המקרא. אפרט כאן, מספר דוגמות:³¹ בְּנִיּוֹ, דְּחִיּוֹ, בְּנִיּוֹ, או באל"ף תחת ה"י וְעֶשְׂאוֹ³² עומדות כנגד עֶנְהוּ, עֶשְׂהוּ, קֶנְהוּ, קָרְהוּ ואחיותיהן בלשון המקרא. וכך אֶפְיָה, בְּנִיָּה, טְלִיָּה, בְּפִיָּה, שְׂפִיָּה וְעֶשְׂאָה³³ ניצבות מול רָאָה של המקרא. וכן

26. ר' בראשר, צורות נדירות, קובץ ב' עמ' 128-135; בראשר, איטליה, עמ' 106-112. א' קימרון לשוננו מא (תשל"ז) עמ' 144-157. [ולאחרונה גם מישור עמ' 193 ואילך].

27. ר' סגל עמ' 140, ילון מבוא עמ' 127 ואילך (וביבליוגרפיה שם בעמ' 128), הנמן עמ' 250.

28. ר' בראשר, איטליה, עמ' 109-110 [ור' הערתו היפה של מ' מישור לדבריי, מישור עמ' 205 הערה 173].

29. ראה בראשר, צורות נדירות עמ' 138 ואילך. כגון "לנעול (קרא נעול = נועל) ביתו לשמרו" (שבת יג, ז בכ"י ק) ועוד.

30. ר' בראשר שם עמ' 140-142.

[30א. ר' מישור עמ' 232-241. אף הוא, למרות התלבטויותיו, מכיר בקיומן של צורות פְּעוּל פועליות].

31. החומר במשנה מכ"י פא נתפרט אצל הנמן (עמ' 353-354) ואצלו מצויים מראי המקום. את החומר מכ"י ק ומכ"י אחרים אספתי בעצמי ולא אזכיר כאן (ר' שלוש ההערות הבאות) אלא פרטים אחדים ממנו.

32. בכ"י ק: בְּנִיּוֹ (גיט' ה, ה; ע"ז ג, ז) אך בעדיות ז, ט: בְּנִאוֹ. דְּחִיּוֹ (מכש' ה, א); בְּנִיּוֹ (ב"ק ה, א). בכ"י פא: רק בנאו, אך דחיו, כווי. עשאו היא הצורה השלטת בכל מקום בכל כתבי היד וכן עשאך, עשאן, עשאוהו ועוד (בפועל הזה לעולם אל"ף ולא יו"ד בכל כתבי היד של המשנה).

33. בכ"י ק מצויות רק צורות ביו"ד (זולתי עשאה כאמור): אֶפְיָה (מע"ש ב, א); בְּנִיָּה (מעילה ה, ד), טְלִיָּה (כלים כד, יז) 3 פעמים ועוד 4 פעמים נוספות). בְּפִיָּה (פרה ז, ח), שְׂפִיָּה (ע"ז ג, י). הגרסה קֶנְאָה (גידה ה, ד, ה) יצאה מתחת ידו של הסופר המאוחר שהשלים את הדפים החסרים בכתב היד. בכ"י פא: אפיה, כפיה, שפיה עליד בנאה, טלאה, קנאה.

פְּדִין, מְנִין, עֲשָׂן³⁴, לעומת נָחַם, עָנַם, עָשָׂם, פָּדַם, רָאָם, רָצָם ואחיותיהן שבמקרא. ויש גם יש עוד כהנה צורות חדשות בלשון התנאים.

9. אם נוסיף על אלה הבדלים מורפולוגיים הנוגעים לפרט אחד בלבד אפשר למנות עשרות דוגמות ליסוד החדש בלשון התנאים שאיננו מצוי במקרא. כגון הכינוי הרומז אלו, המוריש את אֵלָה שבמקרא³⁵, או הצורות החדשות הָלָה, הָלָלו³⁶ ופרטים נוספים במערכת הכינויים לסוגיה³⁷. ואם נזכיר גם צורות שנרמזות במקרא אך טיפין טיפין, ואף בו דחיות הן למחצה, הרינו מגדילים את רשימת ההבדלים במידה מכרעת. לדוגמה אָנו של ל"ח המזומנת במקרא פעם אחת בלבד ובעלי הקרי דחיוה אף היא.³⁸ או פרטים שהערות עליהם במקרא עולה רק מן הניקוד, והכתיב אפשר לו, ויותר מאפשר לו, שיכוון לצורה אחרת, הרי לנו קטגוריות נוספות שהן מחידושיה (או מסימניה) של לשון התנאים. למשל צורת בנין נְתַפְעַל, במקום הַתְּפַעַל/הַתְּפַעַל, שהיא דרך מדרכי המלך בלשון התנאים,³⁹ רמוזה במקרא פה ופה בניקוד של תיבות העשויות יפה לנְפַעַל. כגון ונכפר להם הדם (דברים כא, ח) שבן-חיים קבע, בצדק, שהוא סביל של קל ואפשר שֶׁנִּכְפַּר דחק קריאה קודמת נִכְפַּר בְּנְפַעַל, (צורה הרמוזה בבנין קל בְּפַר).⁴⁰ או נְנַסְרו (יחזקאל כג, מח) העשויה מצד הכתיב לְנוֹסְרוּ בְּנְפַעַל, המתועד יפה בפועל זה במקרא, ושמה אין נְנַסְרו אלא הרכבה של המאוחר (לשון התנאים) על הקדום (לשון המקרא).⁴¹ ונראה שכך יש לראות את הקדמת המאוחר בצורה נוֹלְדו (דברי הימים א' כ, ח) שנוקדה כבנין נופעל המשמש בלשון חכמים, במיוחד בפעלי

34. בכ"י ק: פְּדִין (פאה ד, ד א 3); מְנִין (בכורות ט, ז א 2 וכן כיון הסופר לקרא שם שם במשנה ט אלא שהנקדן טעה וניקד מְנִין! ר' מאמרי הנוצר אחרונה בהערה 21 לעיל עמ' 11-13) בכ"י פא פדיין (בכל מקום), מניין פעם אחת.

35. ר' סגל עמ' 49 והערה 3 שם.

36. ר' סגל עמ' 50.

37. לפירוט העניין ר' סגל עמ' 50 ואילך.

38. ירמ' מב, ו (ר' סגל עמ' 45).

39. ר' סגל עמ' 118 ובמיוחד הנמן עמ' 208 ואילך.

40. ר' בן-חיים עואני"ש ה' עמ' 85 ותן דעתך להערה 35 שם.

41. ר' בן-חיים במקום הנרמז בהערה הקודמת.

פ"נ ופ"י⁴², במקום נוֹלְדוּ בַּנְפֶּעַל. אבל גם ללא כל הדוגמות האחרונות, שיש בהן העזת פנים כלפי מסורות מאוששות, רב הוא החומר הרקדוקי — בתחום המורפולוגיה — שישנו בלשון התנאים ולא שימש בלשון המקרא.

10. כללו של הדבר, היסוד המקראי, שנעלם בלשון התנאים, והיסוד החדש בלשון התנאים, שלא היה במקרא, מבדילים הבדלת מהות בין הרקדוק של שתי התקופות. זאת ועוד אחרת, גם ביסודות המשותפים חוצים ביניהן הבדלים הרבה; יש צורות משותפות לשתי התקופות, אך תפוצתן בזו אינה כתפוצתן בזו. (ואין אני מדבר ברגע זה על שימוש הצורות⁴³, שבן־חיים ביקש לא להביאו בחשבון כשהוא דן באחדות ההיסטורית של הלשון). נסתפק בדוגמה אחת בלבד, צורת הריבוי יין משותפת היא למקרא וללשון חז"ל, ואין נפקות מה הסבר יינתן לעלייתה של חתימה זו במקרא ולעלייתה בלשון חז"ל⁴⁴; במקרא חותם הנדירות טבוע בה⁴⁵, ואין פלא שיש המשתבשים פה ופה בפשרה⁴⁶, לא כן הוא המצב בלשון התנאים, החתימה יין גילוי קבוע היא בה.

42. ר' ילון מבוא עמ' 152–159; מ' מורשת, על בנין נופעל בעברית הבתר־מקראית, מחקרים בעברית ובלשוונות שמיות, רמת־גן תש"ם, עמ' 126–139. וכן הגמון עמ' 260–261 ועוד. ולא כאן המקום לעסוק בשאלה, כיצד צמח בנין זה.

43. כגון שימוש זמן יפעל ("עתיד") במקרא לעומת שימושו בל"ח.
44. החתימה יין במקרא (ר' מבחר דוגמות להלן בהערה 45) נתפרשה לחוקרים פרי השפעה ארמית ר' למשל רקדוק גזניוס (במהדורה האנגלית) עמ' 242 וכן M. Wagner, Die lexikalischen und grammatikalischen Aramaismen im alttestamentlichen Hebräisch, Berlin 1966 עמ' 134–135. בלשון חז"ל הופעתה השופעת של יין קשורה בתופעה הכוללת של חילופי ים/ין שהחוקרים נחלקו בגורמי עלייתה (ר' בן־חיים, לשוננו כב, תשי"ח, עמ' 233 = קובץ א עמ' 46; כנגד י' קוטשר, מחקרים עמ' פה, רד ואילך).

45. הצורה מזומנת במקרא בעיקר בספרים המגלים זיקה לארמית, כגון איוב: מְלִין (יב, יא ועוד 12 פעמי' על יד מְלִים עשר פעמים כולן באיוב), אַחְרִין (לא, יז), חִיין (כד, כב); ספר מלכים: צִיד־גִין (מ"א יא, לג). ספר יחזקאל: אִיין (כו, יח); חֶטִין (ד, ט); ספר משלי: מְלִכִין (לא, ג) וספר דניאל: יִמִין (יב, יג).

46. למשל הצרוף קץ הַיִמִין (דניאל יב, יג) שאינו אלא פנים אחרות לקץ הַיִמִים הגוי בתפילת האשכבה בפי רבים מיוצאי אשכנז קץ הַיִמִין, כאילו מדובר בשם יִמִין, שאף הוא נשתבש והיה יִמִין. (הבנתו של הסומך הַיִמִין בצירוף "קץ הימין" כצורת היידוע של השם יִמִין עתיקת יומין היא, כפי שמלמד מדרש איכה רבתי, פרשה ד לפסוק "השיב אחור ימינו מפני אויב"

11. יודע אני, שכל מה שתיארתי כאן, לא רק שלא נעלם מעיניו של פרופ' בן-חיים, אלא הוא עצמו הציע חלק ממנו בשיעוריו ובחיבוריו. אף הוא שקלו שקול היטב בדיונו באחדות ההיסטורית של הלשון. אף-על-פי-כן הוא ביקש לקבוע, שכל ההבדלים הללו אינם פוגעים בעיקרון האחדות המתגלה במה שהוא משותף לשתי חטיבות הלשון. ואולם אין מנוס מן השאלה ששאלנו, כלום דקדוק לשון המקרא ודקדוק לשון התנאים דקדוק אחד הוא או שני דקדוקים לפנינו? — דומה אני שנוכל להסכים עם מסקנתו של בן-חיים ואעפ"כ לקבוע שיש לפנינו שתי מערכות דקדוק. הכיצד?

12. העקרונות שבן-חיים מדבר על אודותיהם ומשתית עליהם את השקפתו בדבר אחדות הדקדוק של שתי החטיבות (או שתי התקופות) אכן לא נשתנו. קיומם של מערך סגור של בניינים בפועל ושל מספר תחום ומוגדר של משקלי שם הוא קו המבריש בצורה מהודקת את שתי התקופות והוא הקו המבריש את העברית הכתובה במרוצת הדורות, ואף אם ניטשטש בעקבות לשונות הדיבור של היהודים בתפוצות השונות, רישומיו של הטשטוש לא הגיעו אל הלשון הכתובה.⁴⁷

עקרונות אלו פועלים לא רק במשותף לשתי התקופות — תקופת המקרא ותקופת המשנה — אלא גם בפרטים רבים המבדילים

(איכה ב, ג): "ר' עזריה בשם רבי יהודה ברבי סימון אמר: כיון שגרמו עונות ונכנסו שונאים בירושלים, נטלו גיבוריהם של ישראל וכפתו ידיהון לאחוריהון אמר הקב"ה: "עמו אנכי בצרה" (תהלים צא, טו), כתבתי בתורה ועכשו בני שרויין בצער ואני בריוח, כביכול "השיב אחור ימינו" ולבסוף גילה אותה לדניאל הה"ד "ואתה לך לקץ" (דניאל יב, יג). אמר לו: "ליתן דין וחשבון; אמר לו הקב"ה: "ותנח"; אמר לו: "והנחה לעולם"; אמר לו: "ותעמוד"; אמר לו: "עם מי, עם הצדיקים או עם הרשעים"; אמר לו: "לגורלך עם הצדיקים"; אמר לו: "באחרית הימים או באחרית הימין"; אמר לו: "לקץ הימין, אותה ימין שהיא משועבדת; קץ נתתי לימיני, גאלתי את בני גאלתי את ימיני, והוא שאמר דוד: "למען יחלצון ידידיך, הושיעה ימינך וענני" (תהלים ס, ז) עכ"ל. רעיון זה נשתקע גם במקומות אחרים בספר הזוהר, כגון חלק א נד ועוד ועוד).

47. למשל צורות מעין נלכו, נכתבו, נשלחו במקום גלך, נכתב, גשלח ששימשו ומשמשות בפי הדיוטות (ותלמידי חכמים) מיוצאי צפון-אפריקה, וכן צורות מעין עשינא, שלחנא ודומיהן תמורת עשינו, שלחנו (הידועות לי בעיקר בפי הדיוטות) והן פרי השפעתו של הדקדוק הערבי שבפי הדוברים, לא מצאו את דרכן ללשון הכתובה הקשורה בטבורה לנורמות הקבועות בעברית מימים קדמונים (אך ר' מי' מישור, לשוננו לה תש"א עמ' 291-292 = קובץ ב' עמ' 296-297).

ביניהן. אך סך כל פרטיו של הדקדוק בחטיבה הראשונה לעומת סך כל פרטיו של הדקדוק בחטיבה השניה והיחסים הכמותיים בין רבים מן הפרטים המשותפים לשתי החטיבות (שתי התקופות) — ואין אני מתכוון, כאמור, למישור המורפוסיןטקטי, כלומר לשימוש הצורות, שבן-חיים הוציאו, במידה רבה של צדק, מכלל דיונו, אלא לצורות כמות שהן, כמהות פורמלית חיצונית — יחסי הכמות הללו עושים איכות, ודומה אני שיש לקבוע, שיש לפנינו שני דקדוקים או שתי מערכות דקדוק מובדלות ולא דקדוק אחד.

13. סיכומו של הענין, יש ויש אחדות בעיקרון המורפולוגי בין לשון התנאים ללשון המקרא, אך קיומם של פרטים מבדילים ויחסי התפוצה של הפרטים המשותפים לסוגיהם קובעים שלפנינו שתי מערכות דקדוק והאבחנה בין לשון המקרא ללשון חז"ל אינה רק לצורך "ארגון ההוראה האקדמית של העברית ולארגון המחקר" אלא אבחנת מהות היא בתיאור הלשון.

ב. כלום לשון התנאים היא ממשיכתה הישירה של לשון המקרא?

14. החלוקה לתקופות, כלומר כל חלוקה בזמן של לשון מן הלשונית — כחלוקה של תחומים אחרים במדע ובחיים — מניחה, במידה רבה של צדק, רציפות היסטורית של הלשון הנידונת; חלוקתה לתקופות לא באה אלא כדי לעמוד ולהעמיד על קווי יחודה בזמנים השונים, אם יש קווים כאלה ואם גבולות הזמנים ברורים וחתוכים דיים, אף אם תהליך ההשתנות אינו עניין רגעי,⁴⁸ אלא תהליך ממושך.

15. דבר ברור הוא שמאז פסק הדיבור העברי בארץ ישראל,⁴⁹ כל מה שנכתב ובוודאי רוב מה שנכתב עברית, תלוי בקודמו, אף אם דבקו בו השפעות ממקום זה או ממקום זה. לפחות מן המאה השלישית לספּה"ג ואילך, כרוכה האחדות בלשון, שבן-חיים

48. השתנות כזאת מתרחשת בעקבות פורענויות או בעקבות תהליכי הגירה המוניים. הציבור הנפגע או המהגר מיטלטל גם טלטלה לשונית ובתוך דור אחד או שניים מתרחשים שינויים לשוניים מרחיקי לכת. מה שאין כן בתהליך השתנות ממושך. והמופרסמות אינם צריכים ראייה.

49. ודבר זה לא נתרשש בא"י בכל מקום בזמן אחד.

מעמידנו עליה, בזיקות התרבותיות שגילו הדורות הבאים למקורות שנכתבו לפנייהם. ראשי הכותבים עברית בימי האמוראים ובימי הגאונים ובתקופות שבאו אחריהן לא ניתקו עצמם מעולם מן המקורות שקדמו להם; רוצה לומר מן המקרא ומספרות חז"ל.

16. אבל בתקופת הדיבור העברי, החל בראשית תקופת המקרא ועד למוצאי תקופת התנאים, בהיות העברית הכתובה נתונה ביחד עם דיבור עברי, ברור שהלשון המדוברת לא היתה אחת. גודלו של השטח שבו דיברו עברית והמגיעים עם לשונות-חוץ — שמיות ולא שמיות — בגבולות הארץ ובגבולין ממש, אפשרו וגרמו התפלגות דיאלקטית בתוך הארץ. רמזים וראיות של ממש לדבר, כבר נזכרו בדורות קודמים, כגון: הגיית השי"ן כסי"ן בפי בני אפרים;⁵⁰ כיווץ דו-התנועה ay ל-*e* גם בהברות מוטעמות העולה מחרסי שומרון כנגד הנוהג בעברית המקרא נוסח טבריה.⁵¹ או בתקופות מאוחרות, קיומו של כינוי הזיקה של כתיבה פרודה במכתבי ברכוסבה כנגד מה שעולה מכתבי היר הקדומים של המשנה וכנגד מה שמשתקף במקרא הטברני.⁵² ואין צריך לומר דרכי תצורה ייחודיות לעברית נוסח שומרון (המקויימות בהגיית השומרונים בחומש) ולעברית של בני כת קומראן כפי שלימדונו חוקרים ובראשם ז' בן-חיים עצמו.⁵³ ורמזי מעט — ויותר מרמזים — מצויים בספרות חז"ל, כגון בסיפור על הרועה מן הדרום שבא אל שמעון הצדיק כמסופר בספרי במדבר (פסקה כב⁵⁴):

50. שופטים יב, ה-ו.

51. כך מתפרש לחוקרים הכתיב ין (=יין) כצורת הנפרד בחרסי שומרון כנגד הרווח בעברית הטברנית יין, זית, פית ודומיהן בנפרד. צורות מעין ין מזדמנות בעברית הטברנית אך לעתים רחוקות כגון ליל (ישעיה כא, יא), חיק (לפירוט הענין ר' י' קוטשר, מלים ותולדותיהן, ירושלים תשכ"ה עמ' 34-35 ותן דעתך למה שאומר קוטשר שם על עמוס ח, א-ב). וכך יש לפרש גם את חיל / חל הנידונה בהרחבה להלן (בסוף סעיף 20).

52. ראה: קוטשר, מחקרים עמ' נו-נח. ומשם לר"ח ילון מבוא עמ' 192-193.

53. השווה למשל ז' בן-חיים, מסורת השומרונים וזיקתה למסורת הלשון של מגילות-ים המלח וללשון חז"ל, לשוננו כב, תשי"ח, עמ' 223-245 (= קובץ א' עמ' 36-58).

54. ר' מהדורת רח"ש הורביץ עמ' 26. הקטע מובא כאן על-פי הנוסח שהביא הורביץ. במקומות אחרים בלבר הבאתי בסוגריים את גרסתיו הטובות של כ"י רומי 32.

"אמר שמעון הצדיק לא אכלתי אשם נזירות מעולם (מימי) אלא אחד, כשבא אחד מן הדרום יפה עיניים וטוב רואי וקווצותיו תלתלים, נמתי לו: מה ראית להשחית שער נהא' (שער זה נאה) וגם לי: 'רועה הייתי בעירי והלכתי למלאות מים מן המעיין (למלות מן הנעיים) ונסתכלתי בביאה שלי, פחוז לבי עלי, ביקש להעבירני מן העולם, נמתי לו 'רשע הרי אתה מתגאה בשאינו שלך בשל עפר של רמה ושל תולעת הוא, הריני מגלחך (מגלחו) לשמים'; מכתי את ראשי ונשקתיו על ראשו, נמתי לו: 'כמותך ירבו בישראל עושין רצון המקום ועליך נתקיים...".

לשוננו של הקטע אינה לשון חכמים רגילה ויש בה כמה פרטים מעניינים. בולטת בהם ההגייה נעיים (שבכ"י רומי!) במקום מעיין שמהרי"ן אפשטיין ראה בה צורה דיאלקטית של איש מן הדרום.⁵⁵

17. אלא שכל הקווים הללו הן בתוך לשון המקרא והן בתוך לשון חז"ל, מעטים הם ביותר, ואם רבים היו, אחדותה של הלשון הכתובה וגיבושה במקום אחד או מסביב למרכז תרבותי אחד בכל אחת משתי התקופות העיקריות (תקופת המקרא ותקופת חז"ל); מוסף על-כך תהליכי הרמוניזציה והאחדה שחלו בתהליכי המסירה עד בוא הטברנים, כל אלה תרמו לטשטושם ולהעלמתם. קווי ייחוד דיאלקטיים כאלה אף אם חיפשו דרך ומצאוה לתוך הלשון הכתובה ניטשטשו בשל התהליכים הנזכרים.

18. מכל מקום, לאור כל האמור, אנו איננו פטורים מלשאול שאלה אחת חשובה: כשאנו מעמידים את לשון התנאים כנגד לשון המקרא העמדה של זמן, שהרי עיקרה של ספרות המקרא עומד בזמן לפני עיקרה של ספרות חז"ל, כלום העמדה כרונולוגית זו של הלשון מוצדקת היא? לשון אחר: האמנם לשון התנאים מובחנת מלשון המקרא רק אבחנה של זמן או שמא לפנינו גם אבחנה של מקום. כלום לשון התנאים היא ממשיכתה הישירה של לשון המקרא?

19. אמת, המתבונן בלשון התנאים לעומת לשון המקרא, בתוך הקווים המשותפים להן במורפולוגיה ולא רק במורפולוגיה, יגלה באופן ברור קווי לשון שפון התפתחותם הוא כרונולוגי; דברים

55. ר' מהרי"ן אפשטיין תרביץ ד, תרצ"ג, עמ' 192.

מפורשים יותר או מפורשים פחות מצויים בהרבה מחקרים ובספרי היסוד של ל"ח; לפיכך נסתפק כאן ברמזים קלים בלבד. כגון הַתְּפַעֵל/הַתְּפַעֵל של המקרא לעומת נְתַפְעַל בלשון התנאים; נראה שלפנינו הבדל שהוא פרי היקש מאוחר בלשון חז"ל; הנו"ן של בנין נְפַעֵל הועברה בדרך ההיקש אל התפעל כפי שהראה סגל והראו אחרים.⁵⁶ או למשל שימושי חיה (ל"י) וחיי (כפולים) שהנמן היטיב, בתבונה ובחריפות, להראות את גלגולי תפוצתם במרוצת הדורות בספרי המקרא הקדומים, עובר למאוחרים ועובר למשנה והראה בהם קו כרונולוגי ברור ולא הבדל דיאלקטי.⁵⁷ או דחייתן של צורות תפעלנה לנוכחות ולנסתרות על-ידי תפעלו, יפעלו המתחילה במקרא, ומתייצבת ונקבעת בלשון חז"ל⁵⁸, אף היא קו כרונולוגי הכרוך בתהליך הפישוט הפוקד את מערכת הפועל של ל"ח לעומת זו של לשון המקרא, והדוגמות רבות הן, כולן מראות שלשון התנאים מגלה סימני איחור מרובים לעומת לשון המקרא ויש לראותה המשך רצוף של קודמתה.

20. אבל כנגד זה מתגלים קווים שבהם משתקף, באופן ברור, תהליך מנוגד למה שראינו. כלומר, אתה מוצא שלשון התנאים מקיימת צורות שמצד הדקדוק ההיסטורי מייצגות שלב קדום לזה המיוצג בלשון המקרא.⁵⁹ נזכיר כאן כמה קווים כאלה:

— צורת הנסתר של פועלי ל"י בעבר במקרא חתומה ב"תה כגון הִיְתָה, בְּנָתָה, הִרְאָתָה וכיו"ב. לעומת זאת, הטובים שבכתבי היד של לשון חז"ל, ובמידת מה גם הספרים הנדפסים — מלמדים אותנו שצורה זו נחתמה בלשון התנאים ב"ת: ⁶⁰ הִיְתָה,

56. השווה סגל עמ' 118. כנגד הנאמר על-ידי סגל בהערה 1 שם, ר' מה שכתבנו לעיל בסעיף 9 על נְבַפֵּר, וְנִפְרָו.

57. ר' ג' הנמן, האחרה ובירול בתולדות שני פעלים עבריים, קובץ ב' עמ' 8-14.

58. ר' סגל עמ' 123. הנמן עמ' 35.

59. טענה זו הושמעה בהקשר אחר ע"י מו"ר פרופ' י' קוטשר ז"ל. (קוטשר, ערכי, עמ' 30 ור' סוף הערה 5 שם).

60. השווה סגל עמ' 152. הנמן עמ' 342 ואילך. הניקוד בפתח בעה"פ של צורות בְּנָתָה, שְׁהָתָה, שסגל מזכיר יש לו על מה שייסמך, שכן הוא מצוי גם בכתבי-יד שאינם מחליפים פתח בקמץ, כמו כ"י פארמה ב' כגון פִּסְתָה (נגעיה, ד); בְּנָתָה (שם ו, ב); בְּלָתָה (שם ו, ג). אך נראה שזהו שלב תנייני והתנועה המקורית היתה קמץ בעי"ן הפועל כפי שנשתמר במקומות בודדים בניקוד הטברני של המקרא (ר' הערה 62 להלן).

בְּנֵת, נעֻשָׁת, ⁶¹ (צורות מעין אלה מזומנות במקרא אך לעתים רחוקות, ⁶² וקיומן של הצורות המקראיות כגון הַיְתָה, עֲשָׂתָה ואחיותיהן בלשון חז"ל אינו טעון פירוש). ⁶³ הדקדוק ההיסטורי והמשווה מלמדים שצורת בְּנֵת קדומה לַבְּנָתָה (fa'alat) בפועל השלם נתגלגלה לַפְּעָלָה; ⁶⁴ לעומת זאת banayat נתגלגלה והיתה (bānāt), שכן רצף התנועות aya הפך בדורות קדמונים ל-ā; וחתומת הנקבה āt קיימה את התי"ו אחרי תנועה ארוכה בדומה לַקְצָת, מְנָת, אָחוֹת כפי שלימדנו בן-חיים⁶⁵). צורת בנתה ואחיותיה המשמשת בעברית המקרא היא תולדת היקש (מאוחר) שביקש לקרב את פועלי ל"י אל השלמים (בְּנָתָה כמו פְּעָלָה, נְעֻשָׂתָה כמו נְכַתְבָּה וכיוצא בהן).⁶⁶

— אף הכינוי הרומו לנקבה זו של ל"ח שייך לכאן. הצורה הקדומה של אם-השמית dā נתגלגלה על-פי חוקי המעתק והיתה זו, הצורה הזאת נתקיימה למעשה רק בלשון התנאים (רק פה ופה מצאנו את הצורה זאת במשנה⁶⁷); לעומת זאת במקרא התיבה

61. ויש עדויות לצורות בצירי בנפעל בעבר: נעֻשִׁית, נשְׁבִית (ר' הנמן עמ' 344; דבריו שם באשר לכתב-יד פארמה א' מתאשרים גם מכתב-יד אחרים ואכמ"ל).
62. כגון נְעֻשָׁת (ויקי' כה, כא); הַגְּלָת (ירמ' יג, יט פעמיים).
63. מסקנותיו המאלפות של הנמן (עמ' 345-347) באשר ליחסי הַיְתָת/הייתה בכתב-יד של ספרות חז"ל אינם ענין לכאן.
64. בעצם משמשות בלשון המקרא (ולא רק בה) שלוש צורות (שלושה אלומורפים): פְּעָלָה (בהקשר), פְּעָלָה (בהפסק), פְּעָלָת (הצורן הדבוק לפני כינויים).
65. הסבר זה שמעתי מפי מו"ר פרופ' ז' בן-חיים בשיעוריו על הדקדוק ההיסטורי בשנת תשכ"ו והביאו משמו מו"ר פרופ' י' קוטשר ז"ל במאמרו בערכי עמ' 30 הערה 5. י' בלאו העלה לאחרונה את הסברה שצורות הַיְתָת, בְּנָת ואחיותיהן בל"ח אינן קדומות ואינן תלויות באחיותיהן שבמקרא אלא פרי התפתחות פונטית מאוחרת (ר' לשוננו מז, תשמ"ג עמ' 158-159).
66. השווה ברגשטרסר, עמ' 619.
67. כנגד קרוב ל-550 היקרויות של זו במשנה מצאנו בסי"ה 7 היקרויות של ז'את: בצירוף "זאת אומרת" (יבמ' ז, ו; טז, ב א 2) כלשון הפסוק (מל"א ג, כג; אבל בכתובות ב, ו גורס כ"י ק: "זו אומרת... וזו אומרת") וכן "וכתבו עליו את כל דברי התורה הזאת" (סוטה ז, ו) אף כאן לפנינו צלע של פסוק מן המקרא (דברים יז, יט; במשניות הנדפסות חסרה כאן המלה "הזאת"). ועוד 3 פע' "המדינה הזאת" (יבמ' טז, ז); "בכלכלה הזאת" (קידוש' ב, ז), "לצרה הזאת" (סנהד' ד, ב).

זו/ז'ה מזומנת רק מספר פעמים מצומצם ביותר (רובן בספר קהלת). כנגד זה לשון המקרא פיתחה צורה שקופה יותר שיש בה חתימת הנקבה ת: זאת (זו/ז'א+ת).⁶⁸ היינו הצורה הצעירה נמצאת דווקא בשכבה הספרותית הקדומה יותר: המקרא.

— ועוד דוגמא: ידועה ביותר התיבה המקראית חיל שעניינה חומה: ויאבל חל וחומה, יחדו אמללו (איכה ב, ח). תיבה זו הגויה במקרא לעולם בצירי, אך מכתבי היד של המשנה (הן מן הטיפוס המערבי והן מן הטיפוס המזרחי⁷⁰) אנו למדים שהתיבה היתה הגויה חיל.⁷¹ הדבר עולה ממסורת הכתיב של רוב כתבי היד הכותבים אותה בשתי יודין: חייל.⁷¹ הצורה חיל שבמשנה ממשיכה לקיים אפוא, את דו-התנועה ay.⁷² לעומת זאת במקרא משתקף שלב מאוחר יותר, דו תנועה מכווץ אפילו בהברה מוטעמת,⁷³ כפי שמעיד הכתיב חסר היו"ד ברוב היקריותיה⁷³ של התיבה.⁷⁴

68. ענין לעצמו הוא הכתיב זאת (ולא זות). במרוצת הזמן צצה במקרא צורת נקבה יותר שקופה שיש בה החתימה ה; כוונתי לצורה המודמנת פעם אחת במקרא: "העיר הזאת" (קרי: הזאת) בירמיהו כו, ו.

69. בסך הכל שבע פעמים: איכה ב, ח (שהובא בפנים) וכן חל בנפרד (ישע' כו, א, ש"ב כ, טו). בנסמך ובנטייה: 'בחל יזרעאל' (מ"א כא, כג) ובכתיב מלא: חיל-ים (נחום ג, ח), 'בחילך (תהל' קכב, ז), 'לחילה (שם מח, יב). אבן-שושן בקונקורדנציה למקרא מביא מקום שמיני מסופק "וגלת חל הזה" (עובדיה כ). והשווה לעיל הערה 51.

70. לענין טיפוס כתיב היד, ר' בראשר, הטיפוסים.

71. ר' י' קוטשר, מחקרים עמ' תמו, וכן בראשר איטליה, עמ' 62.

72. הרחבתו של ay (במלה hayil) לתלת-תנועה (תריפתונג) hayil היא ענין משני.

73. אפשר שיטען הטוען שההבדל בין חל (חיל) לחיל אינו אלא פרי שתי מסורות קריאה של תיבה אחת; מסורת אחת נשתמרה בעברית הטברנית למקרא ומסורת אחת נשתמרה בקריאה חיל במשנה. כנגד זה יש לומר שההבדל אינו בקריאתה ובמסורתה של צורה אחת, לפנינו שני גילויים עיצוריים שונים, הכתיב המשתקף במקרא מעיד על תיבה דו-עיצורית חל, כנגד זה הכתיב בלשון חז"ל, לפחות בכתבי היד הטובים של המשנה, משקף צורה תלת עיצורות חיל וזו קדומה יותר. (ויעוין גם בהערה 74 להלן).

74. זה היה טעם פירוט הנתונים לעיל בהערה 69.

74. הקוראים במשנה חיל כלום הושפעו מלשון המקרא (נוסח טבריה), וזהו תיקון (אחד מני רבים) במשנה ש'עקר את ההגייה חיל שהיתה אופיינית ללשון חז"ל כעולה מכל כתבי היד הטובים ממזרח וממערב, או שמא הקריאה חיל במשנה היא המשך טבעי למסורת עתיקת יומין המשתקפת הן במקרא והן במשנה (ר' מאמרי הטיפוסים השונים של לשון המשנה בסעיפים 48-60)? מכל מקום המסורת הקוראת חיל שנתקיימה ברובד מאוחר (לשון חז"ל בחלק

21. מצב זה המתלה בדוגמות הנזכרות, שבו השלב הקדום יותר מיוצג דווקא בלשון התנאים והמאוחר יותר משתקף בלשון המקרא — ואין מדובר בתופעות בל"ח שיש לתלותן בהשפעה אמיתית או מדומה של הארמית⁷⁵ — מצב זה כלום אין בו כדי להסביר שלשון התנאים הריהי משתלשלת והולכת לא מן הניב העברי המשתקף במקרא אלא מניב אַח שלו?

ואפשר שרבים מן ההבדלים הבולטים בין לשון התנאים לבין לשון המקרא אינם פרי התפתחות היסטורית בלבד אלא תולדת ההבדלים הדיאלקטיים ביניהן. אם ניטול למשל את הזמנים המודליים (עתיד מקוצר, עתיד מאורך) שאינם מצויים (כמעט) בלשון חז"ל, בידוע שהשימוש בהם מידלדל וכוחו תש בספרי המקרא המאוחרים; האם אין מקום להציג את השאלה: כלום המצב המשתקף בספרים אלו הוא פרי התפתחות היסטורית בלבד, כחלק מן הפישוט הכללי שחל במערכת הפועל העברי במעבר מלשון המקרא ללשון התנאים או שמא לפנינו הבדל בין שני להגים שונים, והמצב המשתקף בספרי המקרא המאוחרים אינו רק פרי התפתחות היסטורית אלא כרוך גם בכניסתו של הניב האחר אל הלשון הכתובה?

22. ממקום שאנו באים להקשות על האחדות של העברית משם אנו באים לאשש אותה. לטעמנו, האחדות המתגלה בלשון, והיא פרי הקורבה העצומה במה שנותר משותף לשתי התקופות, נסתייעה כמובן גם מן האחדות בתרבות. הזיקה של התקופות המאוחרות שלאחר המשנה לתקופות קודמות, שעליה דיברנו לפני כן, מקויימת וחזקה שבעתיים גם בין ספרות חז"ל לספרות המקרא. זיקה זו של ספרות חז"ל לספרות המקרא בלשון נמצאת מטשטשת רבים מקווי הלשון שהפרידו בין שתי התקופות (שתי

ממסורתיה, למעשה ברוב כתבי היד העתיקים אם לא בכלום) משקפת את הצורה הקדומה שבה לא נתכווץ דו־התנועה. (אגב האורח אין זו התיבה היחידה שבעברית הטברנית יש דו־התנועה מכווץ וכנגד זה בכתבי היד של ל"ח לפחות בחלקם — מקויים דו־התנועה, ר' קוטר, מחקרים עמי תמד-תמה).
75. סברה דומה העלה בהיסוס א' בנדויד, לשון מקרא ולשון חכמים, תל-אביב תשכ"ז עמ' 133 באשר לצורות בנת, עשת ואחיותיהן. הוא עצמו מפקפק בסברה זו שכן אם היתה השפעה ארמית "מדוע רק בנחי ל"ה ול"א?"

החטיבות) בין אם אלה היו הבדלים כרונולוגיים ובין אם אלה היו הבדלים דיאלקטיים.⁷⁶

מתי וכיצד נתגבשה לשון התנאים כלשון כתובה?

23. הסוגיה השלישית, שאני מבקש להעלות כאן, היא שאלת עלייתה של לשון התנאים כלשון כתובה וליתר דיוק התגבשותה כלשון כתובה. תהליך זה נמשך זמן רב ביותר ואף בתקופת התנאים ניכרים בו שלבים שונים. בן-חיים כותב: "לא באתי לגרוע מלשון התנאים אלא להוסיף על לשון המקרא" (האחדות עמ' 53). הוספה זו שבן-חיים מבקש להוסיף את לשון התנאים על לשון המקרא, קשורה בתולדות התגבשותה של לשון התנאים כלשון כתובה. הדמיון שיש בין לשון המשנה ובין לשון הספרים המאוחרים במקרא קושר אותה קשר בלתי-ינתק ללשון המקרא.

24. אבל אפשר לראות את הדברים גם במהופך, או בכיון הפוך; הלשון הקרויה לשון חז"ל באה אל הכתב צעד אחר צעד וטיפין טיפין. דרכי הדקדוק האופיניות ללשון חז"ל המתחילות לעלות בכתב, החל בספר ירמיהו, ומשם לספרי הבית השני המובהקים, כגון דברי הימים, עזרא ונחמיה ואסתר, נשארו תמיד בשולי הדרך. ועוד זאת, לא תמיד היה קו רצוף ועולה, תופעות לשון שאתה מוצא בספר ירמיהו אינך מוצא ברבים מן הספרים שלאחריו. למשל עלייתו של משקל פֶּעוּל המציין את השם הפועל (nomen agentis) בספר ירמיהו כגון: עָשׂוּק (יר' כב, ג) פְּגוּדָה (שם ג, ז, י)

76. ואולי יפה לכאן דוגמה מנוגדת; הניתוח הבלשני של שני הניבים הארמיים מארץ-ישראל, ארמית השומרונים והסורית של א"י, מלמד שהמבנה הדקדוקי של שניהם היה קרוב אם לא זהה (דיברתי על כך בהרצאתי בקונגרס השמיני למדעי היהדות בקיץ תשמ"א. אני מקווה בעז"ה לפרסם את הדברים בבוא העת). אך מאחר שנוצר ביניהם פילוג תרבותי-דתי הרי הם נתפסים, במידה רבה של צדק, כשני דיאלקטים או כשתי לשונות ממש. העדר האחדות בתרבות הוא שיצר פילוג לשוני. האמונה השונה, הכתב השונה ושאר הבדלים, שאינם נוגעים ללשון גופה, הרחיקו את הניבים זה מזה. לעומת זאת ספרות חז"ל וספרות המקרא אחדות התרבות שביניהן, שבן-חיים (האחדות עמ' 14-15) מדבר עליה ורואה בה גורם מרכזי באחדות הלשון, טשטשה את ההבדלים בין שתי התקופות. אחדות זו היתה בחלקה הגדול תהליך לשוני פנימי ובחלקה גם מעשה שבידיים.

ועוד.⁷⁷ הצורות הקצרות חנניה, יראיה, גדליה, נריה, מלכיה, מעשיה, צדקיה, שפטיה בספר ירמיהו⁷⁸ (ולא רק בחטיבת הפרקים כז-כט!⁷⁹) במקום הצורות הארוכות האופייניות ללשון הבית הראשון: גדליהו, ירמיהו, מעשיהו ודומיהן.⁸⁰ הכתיב ירושלים ביו"ד, המעיד הרבה לפני הופעת הניקוד על התרחבות התנועה של ההברה האחרונה לדו-תנועה מזומן פעם אחת כאן (שם, כו, יח).⁸¹ הכינוי אָנו העולה פעם אחת בכתיב (שם מב, ו). תופעות אלו ואחרות שהן משותפות לספר ירמיהו וללשון חז"ל, הן מיעוט גמור בספר זה, בחלקן אינן מזומנות במקרא בספרים המאוחרים לו. ואף בספרים המאוחרים לו הדבקות בלשון הבית הראשון בדקדוק היא העיקר וסימני האיחור העולים בהם עדיין מיעוט הם. למעשה, גם בלשון מגילות קומראן ממשיכה מתקיימת נורמת הכתיבה של המקרא. הקשר התרבותי של בני הדורות המאוחרים למקורות הקדומים קושר אותם לנורמה הכתובה,⁸² הן בדרכי הכתיב והן בדקדוק לסעיפיו.

25. גם בחיבורים, שנתחברו בימי התנאים עצמם, ניכרת עדיין הזיקה לנורמות הכתיבה הקדומות. שלוש הן החטיבות הספרותיות העיקריות בספרות התנאים: ברכות ותפילות שנתנסחו בידי התנאים ובימיהם, וחיבורי ההלכה לשני סוגיהם:

77. לפירוט הענין ר' מ' בראשר, צורות נדירות, קובץ ב' עמ' 135-137.
78. הרי מבחר מראי מקום (מחוץ לפרקים כז-כט): חנניה (לו, יג); יראיה (שם יג-יד); גדליה (א 19 כגון מ, ח ועוד); נריה (לב, יב, טז; לו, ד, ח, ועוד) ליד נריהו (לו, יד, לב, מג, ו); הושעיה (מג, ב), יאזניה (לה, ג); יזניה (מב, א). מלכיה (כא, א); מעשיה (כא, א; לו, ג) ליד מעשיהו (לה, ד); נתניה (מ, יד ועוד) ליד נתניהו (לו, יד ועוד 2א); צדקיה (מט, לד); צפניה (כא, א; נב, כד) ליד צפניהו (לו, ג); שפטיה (לח, א).
79. בפרקים אלה שולטת הצורה הקצרה; קו זה מצטרף לקווים אחרים המאפיינים פרקים אלה בסימני לשון הידועים מספרי ראשית הבית השני (השווה לאחרונה לאה מזור, "בעיות עריכה בספר ירמיהו והשתקפותן בפרקים כז-כט", עבודת גמר בחוג למקרא, האוניברסיטה העברית ירושלים תשמ"ב במיוחד עמ' 191-199 והספרות המצוטטת שם ובעמ' 201-208 ועוסקת בפרקים כז-כט ובמיוחד מאמריו של נ' סרנה).
80. לפירוט הענין ר' קוטשר מגי"ש, עמ' 5, 78 ועוד.
81. ר' קוטשר מגי"ש, עמ' 5-6; 80-81.
82. דבר זה אינו כולל את מסורת השומרונים זו — תולדותיה ודרכי התגבשותה שונים הם. ואכמ"ל.

מדרשי ההלכה מכאן וחיבורי ההלכה הפסוקה מכאן הלא הם המשנה והתוספתא. שתי החטיבות הראשונות זיקתן ללשון המקרא שקופה היא ביותר הן באוצר המלים והן בדקדוק; ולא כאן המקום לפרט דבר זה המחייב בירור נפרד לעצמו.⁸³ החטיבה המקיימת ריחוק מובהק מלשון המקרא, או שמא מוטב יותר לומר, המקיימת מידה רבה של עצמאות לעומת לשון המקרא, הן באוצר המלים והן בדקדוק, היא ההלכה הפסוקה, היינו המשנה והתוספתא (ולא הרי זו כהרי זו!). כלומר, התגבשותה של לשון התנאים, הניכרת בקוויה המבחינים לעומת לשון ספרי הבית הראשון היא תהליך הנמשך יותר משמונה מאות שנה מזמנו של ספר ירמיהו⁸⁴ עד לחתימת המשנה. ואף מערכת לשונית זו מגיעה לגיבוש מוחלט רק בחטיבה אחת של ספרות התנאים, המשנה והתוספתא.

26. ועוד זאת: גם ספרות ההלכה הפסוקה עצמה מראה ממנה ומתוכה שהתגבשות לשונה כחטיבה מובחנת במובהק מלשון המקרא נעשתה בשלבים ובהדרגה. המשנה עצמה מספקת לנו שתי שכבות ברורות בלשון. כל מי שנוקק למשניות שנכתבו בפני הבית או סמוך לחורבנו מאחריו (=המשנה הראשונה) — והג' דיל לעשות מכולם מהרי"ן אפשטיין —⁸⁵ יגלה שיש בין משנת רבי יהודה הנשיא ובין משנת רבותיו לא רק הבדלים בתפיסת

83. זיקתן של ברכות ותפילות ללשון המקרא ניכרת לא רק באוצר המלים אלא בהרבה קוי דקדוק (רמז קל לדבר נמצא אצל סגל עמ' 124), אף הזיקה של מדרשי ההלכה למקרא ידועה לכל מי שעסק בנושא זה (ר' אפשטיין מבוא לנוסח המשנה, עמ' 1129 ואילך) אם כי אין לטעות בדבר, קורבתה של לשון מדרשי ההלכה ללשון המשנה היא הקו העיקרי והבולט בה. [ומי שעוד נסתפק בדבר תבוא עבודתו של מ' מישור (ר' לעיל הערה 1) ותוכיח לו. אך כאמור, הדבר הזה מחייב בירור נפרד ונרחב].

84. אף המבקשים לאחר את ספר ירמיהו או חלקים ממנו (ר' ל' מזור במקום הנרמז לעיל בהערה 79), לא יוכלו להפקיע את עיקרו מן המאה הששית. קווי הלשון המשותפים לו וללשון חז"ל פוזרים בו מראשו ועד סופו ואינם ממוקדים בחטיבה אחת ממנו בלבד. ועל כך נרחיב את הדיבור אי"ה במקום אחר.

85. במרוכז נאמרים דבריו בספרו (אפשטיין, תנאים, עמ' 15-58), פרטים רבים נוספים מפוזרים במקומות אחרים בכתביו. דיון מיוחד במסכת תמיד נמצא גם אצל ר' לוי גינצבורג, על הלכה ואגדה, תל-אביב 1960, עמ' 41-65; ור' גם סגל עמ' 11.

ההלכה⁸⁶ ובעולם המחשבה⁸⁷ בכללות ובפרטות אלא גם לשונו של הקדום שונה מלשונו של המאוחר. המשנה הראשונה קרובה יותר למקרא הן מצד אוצר מליה⁸⁸ והן מצד דקדוקה ונוכחות הארמית בה בולטת יותר מאשר בכלל המשנה. הבא לרכו את החומר יוכל למצוא שפעי פרטים ולא ארמוז כאן אלא לכמה מהם,⁸⁹ מהם ידועים יותר ומהם ידועים פחות ובכלל זה פרטים שלא עמדו עליהם כלל עד כה:

27. במקרא מופיע צירוף הסמיכות "מְקֹה-מִים" (בראשית א, י שמות ז, יט; ויקרא יא, לו), צירוף זה נתקצר והוא מופיע במשנה (ובכל ספרות התנאים) תמיד ללא הסומך: מְקֹה בסתם.⁹⁰ רק בהלכה העתיקה מצינו: ומתקנין את הדרכים ואת הרחובות ואת מקוות המים (שקלים א, א).⁹⁰ וידועה הדוגמה שמהרי"ן אפשטיין העיר עליה:⁹¹ בכל מקום במשנה שנינו האשה מתקדשת (כגון קידושין ב, א. עדיות ד, ז ובבא-מציעא ד, ז) אך פרק א' של קידושין שהוא פרק עתיק, בעצם מסכת עתיקה בפני עצמה, ולשונו קשורה בלשון המקרא, נוקט את הלשון האשה נקנית (א, א) כפי שכבר הרגישו הסבוראים (בבלי דף ב ע"א): מעיקרא תני לישנא דאורייתא ולבסוף תני לישנא דרבנן. ועוד דוגמה כיוצא באלה, לְקַח עניינו בכל מקום במשנה כידוע, קנה, רכש זולתי שלושה מקומות שנתקימה בהם ההוראה המקורית של לקיחה ביד, נטילה. ואלה הם: א) אמר רבי

86. ר' אפשטיין, תנאים, עמ' 53-54 על מחלוקת ההלכה בין דורות ראשונים של תנאים לדורות אחרונים.

87. ר' מה שכותב אפשטיין (תנאים עמ' 53) על השכר לעושה מצווה לפי משנת קידושין פרק א', כנגד השכר המובטח לפי משנת אבות (ה, יט).

88. כאשר בן-חיים מדבר על האחרות בלשון, הוא משתית דבריו בעיקר על הרקדוק. אני כורך כאן את אוצר המלים עם הרקדוק שכן הם כרוכים זה בזה כאשר עוקבים אחרי עלייתה של לשון התנאים והתגבשותה בכתב.

89. לא ארחיב כאן את הדיבור על היסוד הארמי במשנה הראשונה. אך ר' הערה 93 להלן.

90. במקרא משמשת פעם אחת גם הצורה מְקֹה (ישעיה כב, יא), שעניינה מקוה-מים.

90א. המשנה במועד קטן א, ב: "ומתקנין את הדרכים ואת הרחובות ואת מקוות המים וכו'" סודרה כלשונה בשקלים א, א, כפי שהיטיב להעיר ח' אלבק בפירושו על-אתר.

91. ר' אפשטיין תנאים עמ' 52-53.

מאיר אם ירצה העליון ליקח את עפרו אין כאן ירק (ב"מ י, ו). זוהי גרסת הספרים שלנו, כתבי היד הטובים ק, פא, לו וכן פס וד"ר גורסים ליטול במקום ליקח. (ב) וכל דיין שלוקח שוחר ומטה את הדין (פאה ח, ט); פסקה זו אינה מגוף המשנה, כפי שניתן ללמוד מרבים מכתבי היד המחסירים אותה. זוהי תוספת מאוחרת.⁹² (ג) המשנה העתיקה בראש השנה (א, ט)⁹³: ואם צודה להן לוקחין בידן מקלות... ואם היתה דרך רחוקה לוקחין בידן מקלות. הגרסה לוקחין מקויימת בכל עדי הנוסח ונראית שימוש מקורי במשנה עתיקה זו המשתמשת בדרך לשון של המקרא.

28. הזיקה ללשון המקרא במשנה הראשונה ניכרת גם בדקדוק. למשל במשנה העתיקה בסוטה ט, ו: רוח הקודש מבשרתן. אימתי שתעשון ככה, הדם מתכפר לכם, לא רק הצורה המקראית פָּכָה — ולא פָּךְ של ל"ח⁹⁴ — משמשת כאן, זהו המקום היחיד במשנת כ"י ק (ובקטע גניזה) שנתקיימה בו צורת העתיד תעשון בנו"ן, הזרה כליל לדקדוק לשון התנאים.⁹⁵ הצורה השתחווה הפותחת בה"א — ולא נשתחווה בנו"ן — היא המשמשת במשנת ביכורים (ג, ו) ובמשנת תמיד (ו, ו-ז) שהן משניות עתיקות.⁹⁶ הַחַל צורת הפעיל של ח"ל, שנדחתה במשנה כולה מפני הַתְּחִיל מן השורש הַשְּׁלַשִּׁי תח"ל שנתחדש בלשון חז"ל, מקויימת עדיין שלוש פעמים במשנת תמיד החלו (ב, ב, ג; ו, א).⁹⁷ הבינוני הסביל של צר במשמעות צייר (כגון צרים צורות נגע' ב, א) מובע בכלים (כח, ד) על-ידי בנין פֶּעַל: מצוירות. אך במשנה העתיקה במידות (א, ג) עדיין מזומן לנו בינוני פעול כדרך המקרא שער המזרחי עליו שושן

92. א' אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תש"ח, עמ' 975 ו-1048.

93. גם רבי אברהם רוונטל, המהדיר את משנת ראש השנה אמר לי שהוא סבור שמשנה זו משנה עתיקה היא. פרט לשוני נוסף ייחודי, שנשתקע במשנה עתיקה זו הוא השימוש ב"צוּרָה להן" (= "מפחדים"), השאול כנראה מן הארמית (ר' לאחרונה קוטשר ערכי עמ' 23).

94. ר' ג' הנמן, שאילות מקראיות במשנה, קובץ ב' עמ' 6.

95. ר' לעיל סעיף 7 והערה 9.

96. ר' הנמן עמ' 208 ואילך וכן בראשר, איטליה, עמ' 20-21. הנמן קושר את השימוש שעל-דרך המקרא בנטייה של טקסטים העוסקים בעבודת הקודש לשמרנות לשונית. ואין בין דבריו לדברינו כאן אלא הבדל בניסוח.

97. ר' אפשטיין תנאים עמ' 27. ור"ל גינצבורג בעמ' 47 של המאמר הנזכר לעיל בהערה 85.

הבירה צוֹרָה (ולא מצויירת). ולא הובאו כאן אלא דוגמות ספורות.

29. בסיומו של הענין, התגבשותה של לשון התנאים, זו המשתקפת במיטבה במשנה ודווקא בכתבי היד המעולים שלה, התגבשות זו נתארכה זמן רב. השמרנות הטבועה בכל לשון־כתובה וזיקת התרבות המהודקת שיש לספרות חז"ל כלפי ספרות המקרא האטו מאד את תהליך עלייתה של לשון התנאים כלשון כתובה. רק כמה דורות אחרי חורבן הבית ניכרת לשון התנאים כמהות עצמאית לחלוטין, בקוויה הייחודיים, והזיקות באוצר המלים ובדקדוק שהמשנה הראשונה מקיימת ללשון המקרא מתמעטות או נעלמות.

אפשר לנסח את הדברים גם בדרך זאת: תהליך עלייתה של הלשון העתידה להשתקף בספרות חז"ל, כלומר לשון חז"ל, שארך זמן רב כל כך (למעלה משמונה מאות שנה) יצר לשון מגשרת בין לשון המקרא מימי הבית הראשון ובין לשון התנאים. לשון מגשרת זו — המשתקפת במידה זו או זו בספרי המקרא המאוחרים, במגילות קומראן ובמשניות הקדומות — מצמצמת, לפחות למראית העין, את ההבדלים בין לשון הבית הראשון מכאן ובין לשון עיקרה של ספרות התנאים מכאן. מי שרגיל בעברית מראשית המקרא ועד סוף חתימת המשנה עשוי שלא לחוש בהבדלים בין הקצוות. (מזכיר אני בהקשר זה משל ששמעתי מו' בן־חיים: למה הדבר דומה? — למי שרגיל באדם ובחזותו מגיל עשר ועד גיל שבעים; רק מי שרואה שתי תמונות שלו בהיותו בן עשר ובהיותו בין שבעים עשוי לחוש שלפניו שתי בריות שונות, אך מי שרגיל בו בשתי התקופות ובתקופות הביניים המגשרות בין גילי הקצוות — מגיל עשר ועד גיל שבעים דרך הגילים עשרים, שלושים, ארבעים, חמישים, ששים — לא יראה את ההבדלים בחידודם ותעמוד לפניו בריה אחת בשונותה ובוהותה).

30. ואף כאשר לשון התנאים באה לעולם והפכה להיות לשון עצמאית, מאחר שלא ארכו ימיה כלשון נפרדת בכתב, בשל חורבן המרכזים הרוחניים ביהודה (בימי החרבן בשנת 70 לספ"ה ואחרי מרד בר־כוכבה בשנות השלושים של המאה השנייה לספ"ה) קיומה העצמאי נפגם. אחר כך באו דורות אחרונים ועמעמו את קווי ייחודה. אף הם נטלו חלק מכוון ולא מכוון באחדות, או ליתר דיוק בהאחדה, של העברית לתקופותיה. ומי שנוקק לספרים

הנרפסים להכרת לשון המשנה יגלה שרבים מקווי ייחודה, שנתקיימו רק בכתבי היד העתיקים נעלמו וקורבתה ללשון המקרא גדלה עוד יותר.⁹⁸

דברי סיכום

31. שלושה הם העניינים שביקשתי להעלות: (א) דקדוק לשון התנאים ודקדוק לשון המקרא אחד הם או שני דקדוקים לפנינו? (ב) לשון התנאים כלום עומדת היא עמידה מובחנת מלשון המקרא לא רק בזמן אלא אף במקום, כלומר, כלום אין הן שני גיבושים דיאלקטיים? (ג) תהליך התגבשותה של לשון התנאים כיצד נתרשש, כמה זמן ארך, איך התקדם ואיך נעצר? שאלות אלו, שלוש מתוך שורה של שאלות המתעוררות בעקבות מסתו המעמיקה של בן-חיים על האחדות ההיסטורית של הלשון העברית, לא טשטשו את עיקרי דבריו אף שהן מאירות אותם באור אחר.

98. ייתכן שכאן המפתח למחלוקת שבין מ"צ סגל לבין ר"ח ילון בתפיסת לשון חכמים. סגל שתפיסת האחדות של העברית הנחתה אותו נמצא מסתייע מן הספרים הנרפסים של ספרות חז"ל. הללו הרבה מקווי ייחודה של לשון חז"ל נתעמעמו בהם. לעומת זאת ילון נאבק על ייחודה של ל"ח. ייחוד זה מתחרד ומתעצם רק במחקר כתבי היד המשובחים שלא חלו בהם ידיים ובמסורות שבע"פ שעמדו בפני השפעות מאוחרות. מחלוקת זאת בין מ"צ סגל ור"ח ילון המשיכה להתקיים גם בדורות שאחריהם במחקר...